

Ірина МАГА

НОВА ПРАЦЯ ПРО АРХІВНІ КОЛЕКЦІЇ ОСЕРЕДКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ ЯК СКЛАДОВУ КОМПЛЕКСУ ДОКУМЕНТІВ, ВІДНЕСЕНИХ ДО “АРХІВНОЇ УКРАЇНІКИ”

(Палієнко М. Г. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). – К.: Темпора, 2008. – 688 с., іл.)

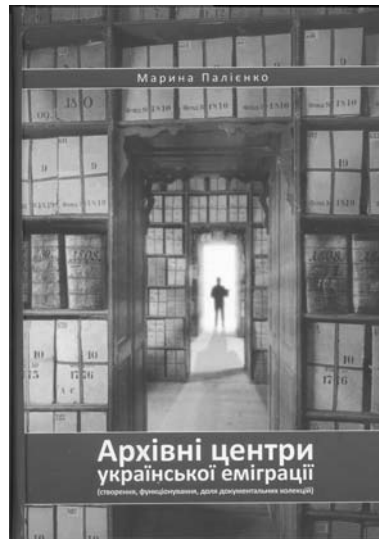
Архіви відіграють важливу роль у формуванні світоглядної культури особистості та громадянської позиції людей. Розширення сфери діяльності вітчизняних архівних установ, сучасні соціально-економічні, політичні, культурні реалії значно посилюють суспільний інтерес до інформаційних можливостей такого документального ресурсу як “архівна україніка”. У контексті інтелектуального дискурсу та дефініційного оформлення цього поняття будь-яка первинна і/або вторинна архівна інформація про документи культурної спадщини України сприяє активізації поповнення Національного архівного фонду документами даного виду, підготовці спеціальних довідкових видань, укладанню реєстрів тощо. З огляду на це гідним внеском у розвиток архівознавчої думки та історії історичної науки стала книга Марини Палієнко “Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій)” (К.: Темпора, 2008) – результат її багатолітньої наполегливої праці у галузі архівістики та джерелознавства.

Репрезентована монографія є логічним продовженням дослідження феномена української політичної еміграції міжвоєнного та повоєнного періодів, розпочатою працями С. Наріжного, В. Маруняка, В. Маркуся, В. Трощинського, С. Віднянського, З. Сладека, О. Вішки та інших знаних українських і зарубіжних дослідників¹. Водночас вона суттєво відрізняється від попередніх робіт своїм концептуальним задумом – поглибленим вивченням актуальних питань зарубіжної архівної україніки та “еміграційної” україніки як її невід’ємної складової. У своїй книзі авторка науково і, разом з тим, творчо вирішує проблеми типології та класифікації основних комплексів зарубіжної архівної україніки, питання виявлення і подальшого зберігання джерел “еміграційного” походження у фондах українських та зарубіжних архівів, організації інтелектуального доступу до документів досліджуваних фондів та використання їх інформаційного потенціалу, які впродовж 1990–2000-х рр. порушували у своїх працях Л. Дубровіна, П. Сохань, П. К. Грімстед, Л. Лозенко, Г. Боряк, І. Матяш, В. Лозицький, А. Кентій та інші історики, архівісти, археографи².

Найголовніший здобуток авторки монографії – актуальність та наукова новизна проблеми, що полягає як у постановці (вивчення документальної спадщини української політичної еміграції міжвоєнного та повоєнного періодів), так і у способах її вирішення (відтворення історії окремих архівних осередків української еміграції, реконструкція зібраних ними колекцій, здійснення комплексного аналізу архівних колекцій та систематизації джерел з історії створення центрів української еміграції). На основі широкого кола полівидового складу джерел М. Палієнко вперше в сучасній історичній літературі спромоглася чітко визначити передумови виникнення українських архівних інституцій за кордоном, ретельно дослідити процес збирання та принципи комплектування документальних колекцій, організацію їх зберігання та форми використання, розкрити інформаційний потенціал документів, репрезентованих у їхньому складі. Значну увагу дослідниця присвятила висвітленню організаційних, політико-правових та наукових засад діяльності українських архівних центрів у країнах Європи в міжвоєнний період, долі зібраних ними колекцій у роки Другої світової війни та в перші повоєнні десятиліття, розкриттю їх значення.

Композиційно монографія, загальний обсяг якої становить 687 сторінок, складається зі вступу, п'яти розділів, висновків та додатків. Наукову цінність видання посилює розгалужений довідковий апарат, який включає список використаних джерел та літератури (близько 800 позицій), перелік документів, розміщених у додатках, іменний покажчик, а також список умовних скорочень.

У розлоговому вступі до книги авторка детально підкреслює здобутки попередників, що займалися вивченням окремих тематичних сюжетів феномена української еміграції, та репрезентує джерельну базу дослідження, яка складає сукупність опублікованих та неактуалізованих архівних документів (у тому числі закордонних), що акумулюють інформацію про виникнення та функціонування еміграційних архівних осередків у країнах Європи та Північної Америки. Окрім документів фондів центральних архівних та бібліотечних установ України³, вона детально аналізує інформацію документів, виявлених нею в архівах Росії (Державний архів Російської Федерації, Російський державний військовий архів), Чехії (Національний архів Чехії у Празі, Слов'янська бібліотека Національної бібліотеки Чеської Республіки), Франції (Українська бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі). Окремим блоком дослідниця розглядає документи із приватного зібрання професора Олега Горникевича (м. Відень), що проливають світло на долю архівного зібрання Уряду ЗУНР у повоєнний період.

У межах окреслених джерельних комплексів М. Палієнко акцентує увагу на характеристиці окремих видів документів офіційного та особового походження. З числа перших вона широко використовує інформацію статутів, протоколів засідань, звітів з основної діяльності установ, офіційного листування музейно-архівних та бібліотечних осередків, інших організацій, які займалися пам'яткоохоронною діяльністю за кордоном. Джерела особового походження репрезентовані авторкою переважно спогадами та епістолярієм провідних діячів, які стояли біля витоків організації та створення архівних і музейних центрів в еміграції, долучилися до збирання та збереження колекцій документів з історії визвольної боротьби українського народу, а також пам'яток національної історії та культури за кордоном. Це передусім документи Михайла Обідного, Аркадія Животка, Ничипора Григорієва, Дмитра Антоновича, Симона Наріжного, Івана Рудичева, митрополита Андрея Шептицького, Мирона та Теофіла Горникевичів та ін.

Поряд з архівними документами авторка книги широко використовує також інформацію опублікованих джерел, які представлені законодавчими документами нормативного та розпорядчого характеру в галузі архівної справи, відомостями з бюлетенів та вісників – періодичних органів еміграційних музейно-архівних інституцій, окремими документами з архівних колекцій української еміграції, опублікованих у тематичних збірниках та періодичних виданнях, довідковими виданнями (путівниками по українських та зарубіжних архівах, довідниками, покажчиками, реєстрами фондів) тощо.

Інформаційні ресурси доботно підбраної та глибоко проаналізованої джерельної бази дозволили авторці рецензованої монографії з'ясувати перебіг подій, пов'язаних із заснуванням та діяльністю архівних центрів українки за кордоном, висвітлити організацією збирання та зберігання документів з історії визвольної боротьби українського народу 1917–1920-х рр., охарактеризувати специфіку громадсько-політичного, культурного та наукового життя української політичної еміграції, окреслити етапи переміщення архівних колекцій у роки Другої світової війни та в повоєнний період. Важливо, що М. Палієнко ввела до наукового обігу такі документи, що суттєво уточнюють та змістовно доповнюють наявні відомості про історію виникнення і подальшого функціонування українських архівних осередків за кордоном, переміщення зібраних ними колекцій, атрибуції документів еміграційного походження у складі сучасних фондів українських та зарубіжних архівів.

У першому розділі – *“Заснування архівних центрів української еміграції та їх діяльність у Польщі”* – авторка книги розкриває передумови виникнення українських архівних центрів за кордоном, висвітлює історію заснування та діяльності Головного військово-історичного музею-архіву Армії УНР у м. Тарнові (1921–1923), аналізує результати заходів, ужитих Державним центром УНР в екзилі щодо збереження документальних пам'яток визвольної боротьби українського народу та заснування Музею-архіву визволення України (1921). У рамках цієї частини книги М. Палієнко проводить думку про те, що одним із найважливіших напрямів діяльності українських емігрантів упродовж ХХ ст. стала робота зі збирання та

збереження пам'яток української історії та культури, створення музейних, книжкових та документальних колекцій, заснування архівних осередків у країнах осідку. Особливого значення ця діяльність набула в період між двома світовими війнами, коли на теренах кількох європейських держав представниками української політичної та військової еміграції було засновано цілу низку громадсько-політичних, культурно-освітніх, наукових установ та організацій, документація яких стала основою новоутворених архівних колекцій. Важливі документальні зібрання залишили по собі ліквідовані українські дипломатичні представництва та місії, а також архівні осередки, створені під час перебування українських вояків у таборах полонених та інтернованих під час Першої світової війни та шістьох повоєнних років. Авторка підкреслює, що за межами України опинився значний масив цінних документів офіційного та особового походження, вивезений українськими урядовцями та приватними особами після поразки української революції.

У прикінцевих висновках до першого розділу монографії М. Палієнко констатує, що перші еміграційні архіви Уряду УНР було засновано на теренах Польщі у 1921 р. – це Головний військо-історичний музей-архів Армії УНР та Музей-архів визволення України. Згодом, у 1923 р., частина їх колекцій була перевезена до Праги, де стала основою зібрання Українського національного музею-архіву при Українському громадському комітеті. Відтак, заслуга авторки – в тому, що вона першою спромоглася докладно відтворити процес заснування архівних центрів української еміграції в Польщі на початку 1920-х рр. на тлі аналізу тогочасної політичної ситуації та непростих, а подеколи і відверто складних взаємин між представниками різних політичних течій. Виявлені М. Палієнко джерела дали їй можливість встановити причини згорання діяльності архівних осередків у Польщі та переміщення центру подальшої архівної та пам'яткоохоронної діяльності емігрантів до більш демократичного європейського осередку – столиці Чехословаччини.

У другому розділі книги – *“Празький український архів”: особливості формування та джерельні комплекси* – М. Палієнко підводить читачів до висновку про те, що у Празі в міжвоєнний період українськими емігрантами було засновано три окремі музейно-архівні центри, які фігурують в сучасній історіографії під умовною узагальнюючою назвою “Празький український архів”. Зокрема, перший еміграційний архів у Празі було створено заходами Українського громадського комітету в Чехословацькій Республіці восени 1923 р. під назвою Український національний музей-архів (далі – УНМА). Вартий уваги той факт, що в монографії вперше висвітлюється історія заснування УНМА, визначаються основні періоди його діяльності, процес комплектування колекції, розкриваються умови та організація зберігання документів. Наприкінці першого сюжету другого розділу М. Палієнко переконливо стверджує, що з огляду на перебування УНМА під впливом українських соціал-революціонерів діячі УНРівської еміграції виступили проти передавання своїх матеріалів до фондів цієї установи, що, у свою чергу, спричинило заснування у 1925 р. Музею вільної боротьби України у Празі.

У наступних сюжетах другого розділу монографії дослідниця докладно розкриває процес комплектування, організацію зберігання та використання інформації документів архівних фондів Музею визвольної боротьби України та Українського історичного кабінету в Празі. М. Палієнко наголошує, що наприкінці 1920-х рр. було здійснено кілька спроб консолідації діяльності різних угруповань української еміграції з метою створення єдиного пам'яткоохоронного центру в Празі, однак ці ініціативи не були реалізовані через ідеологічні розбіжності їх представників. Заснування та діяльність українських архівних центрів у Празі розкрито у контексті т. зв. “руської допомогової акції” чехословацького уряду, спрямованої на підтримку емігрантів-слов'ян – вихідців з теренів колишньої Російської імперії з метою їхньої адаптації в іншомовному середовищі. Авторка послідовно схиляє читачів до думки про те, що саме згортання “допомогової акції” наприкінці 1920-х рр. призвело до припинення діяльності УНМА, а згодом – переміщення його колекції до Українського історичного кабінету.

М. Палієнко підсумовує, що структура переважної більшості осередків української еміграції включала три відділи: архівний, музейний та бібліотечний. Попри відмінності у назвах установ (“музей-архів”, “музей”, “бібліотека”), одним із пріоритетних напрямів їхньої діяльності був “архівний” – організація збирання, зберігання та опрацювання писемних історичних пам'яток. З огляду на це, для визначення останніх, авторкою монографії було запроваджено узагальнююче поняття “*архівні центри української еміграції*”, тобто установи, створені представниками української політичної еміграції за кордоном з метою збирання, зберігання та опрацювання пам'яток національної історії, зокрема визвольної боротьби українського народу за державність та незалежність.

Дослідженню історії центрів зі збирання та збереження історичних пам'яток визвольної боротьби українського народу, створених нашими емігрантами у Франції та Австрії, присвячено третій розділ книги – “*Документальна спадщина еміграційних урядів УНР та ЗУНР у Франції та Австрії*”. У цій частині монографії М. Палієнко розкриває історію організації та створення Української бібліотеки ім. Симона Петлюри у Парижі, реконструює процес комплектування її міжвоєнної архівної колекції, а також уперше в національній історіографії детально висвітлює функціонування українських архівних осередків у Відні, з'ясовує роль митрополита Андрея Шептицького в організації зберігання архівів уряду ЗУНР та приватного зібрання В. Липинського. Тут авторка цілком справедливо відзначає, що Українська бібліотека ім. Симона Петлюри у Парижі та еміграційні центри у Відні виконували водночас функції архівних, бібліотечних та музейних установ і зробили вагомий внесок у справу збереження документів з історії боротьби українського народу за незалежність.

Четвертий розділ книги – “*Переміщення, зберігання та використання архівних колекцій української еміграції під час Другої світової війни та в повоєнний період*” – М. Палієнко присвятила відтворенню подій, що випали на долю еміграційних архівів під час нацистського “нового порядку” на окупованих територіях, процесу переміщення еміграційних колекцій до СРСР, їх подальшого засекречення та використання в “оперативних цілях”.

Тут авторка детально розкриває політику Оперативного штабу рейхсляйтера А. Розенберга щодо українських культурних цінностей, простежує долю архівної колекції Української бібліотеки ім. Симона Петлюри у Парижі, зібрань А. Шептицького у Відні, висвітлює особливості функціонування за часів воєнного лихоліття архівних осередків у Празі. Загалом, четвертий розділ монографії є логічним продовженням досліджень П. К. Грімстед, авторки фундаментальної англомовної праці “Трофеї війни та імперії: Архівна спадщина України, Друга світова війна та міжнародна політика реституції”²⁴. Простежуючи долю “еміграційних” колекцій на завершальному етапі війни, М. Палієнко на підставі опрацьованих джерел з українських, російських та чеських архівів детально відтворює обставини їхнього переміщення до СРСР, а відтак засекречення та опрацювання у спецвідділах радянських архівів.

Не обійшла своєю увагою авторка і той факт, що у процесі організації архівних фондів радянськими архівістами не було враховано принцип неподільності фондів та походження документів. Так, поряд із документами, перевезеними 1945-го року з Праги (архівними зібраннями Українського історичного кабінету, Українського вільного університету, Української господарської академії в Подєбрадах), в Особливому відділі колишнього ЦДІА УРСР (нині – ЦДІАК України) одночасно проходили опрацювання документи, переміщені зі Львова, Кракова, Варшави, Відня, Берліна. Порушення принципу цілісності фондів, ігнорування правил фіксації інформації про місця створення та джерела походження документів призвели до того, що нині у більшості випадків фактично неможливо достеменно встановити приналежність документів до складу тих чи інших міжвоєнних празьких зібрань, колекцій українських архівних осередків Європи.

У заключному розділі монографії – “*Матеріали української еміграції в українських та зарубіжних архівосховищах: сучасний стан та місця зберігання*” – дослідниця характеризує основні комплекси “еміграційної” української у складі фондів українських та зарубіжних архівів, відзначає джерельне значення представлених у них документів та окреслює інформаційний потенціал для подальших досліджень з багатьох наукових проблем історії України ХХ ст. Ця частина книги є надзвичайно цінною і для архівістів. М. Палієнко зазначає, що нині в Україні найбільший комплекс документів з архівних колекцій української еміграції міжвоєнного періоду перебуває на зберіганні у ЦДАВО України. Його основу складають документи з трьох українських архівних центрів у Празі: Українського національного музею-архіву при Українському інституті громадознавства, Українського історичного кабінету та Музею визвольної боротьби України. Водночас авторка наголошує, що серед документів т. зв. “еміграційних” фондів ЦДАВО України значну частку становлять документи іншого – “непразького” походження, які були передані на зберігання до УРСР на завершальному етапі Другої світової війни та в перше повоєнне десятиліття з Парижа, Відня, Кракова, Берліна тощо. Серед них – архів Директорії УНР, окремі матеріали з Української бібліотеки ім. Симона Петлюри у Парижі, інших зібрань. Дослідниця детально характеризує масиви документів “еміграційного” походження у складі фондів ЦДАГО України, ЦДІАЛ України, ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного.

У п'ятому розділі книги йдеться також про сукупність факторів, що спричинили активізацію процесу поповнення НАФ України документами зарубіжної україніки у 1990-х – на початку 2000-х рр. та майбутній довідник (зведений каталог) по архівних колекціях української еміграції міжвоєнного періоду, який, на глибоке переконання авторки, має вийти за межі виявлення та взяття на облік лише “празьких архівів”, а відтак – охопити всі архівні центри еміграції. На думку дослідниці, зведений каталог архівів української еміграції має включати інформацію про джерела походження документів, їх приналежність до колекції того чи іншого архівно-музейного осередку, маршрути переміщення, дату надходження до українських архівних установ та сучасне місце зберігання. М. Палієнко вважає, що, оскільки основний масив “еміграційних” матеріалів зберігається у ЦДАВО України, увага архівістів та джерелознавців має бути зосереджена на всебічному вивченні та науковому описуванні саме цього важливого сегмента загального корпусу документів української еміграції. Розширена база даних щодо документальних колекцій української еміграції у фондах українських архівів має також включати вичерпну інформацію про відповідні фонди центральних (ЦДАВО України, ЦДАГО України, ЦДІАЛ України, ЦДАМЛІМ України, ЦДКФФА України) та місцевих державних архівних установ.

Окрім документів “еміграційного” походження, які нині перебувають на зберіганні в українських архівних установах, у заключному розділі книги авторка репрезентує документальні комплекси міжвоєнної україніки у складі фондів чеських та російських архівів. Йдеться, зокрема, про Державний архів Російської Федерації (ДАРФ) та Російський державний військовий архів (РДВА), де перебувають на зберіганні окремі групи документів з міжвоєнних празьких українських зібрань, “Колекція матеріалів закордонних організацій Української партії соціалістів-революціонерів”⁵, Українську бібліотеку ім. Симона Петлюри в Парижі – оригінали протоколів засідань Ради бібліотеки, рукописні бібліотечні каталоги, листування, архіви часопису “Тризуб”, “Товариства бувших вояків Армії УНР у Франції” та ін. Цей та подальший сюжети є надзвичайно актуальними з огляду на завдання, що стоять перед сучасними архівістами у контексті виявлення документів зарубіжної україніки.

Наприкінці п'ятого розділу М. Палієнко висвітлює історію створення та документальних колекцій українських архівних осередків, які постали на північноамериканському континенті у повоєнний період, – Музею-архіву Української вільної академії наук у Нью-Йорку, Українського музею-архіву у Клівленді, Українського національного музею в Чикаго, архіву Українського історичного товариства у Кенті, Східноєвропейського дослідного інституту ім. В'ячеслава Липинського у Філадельфії, Українського культурно-освітнього центру у Вінніпезі, Українсько-канадського дослідного та документаційного центру в Торонто та інших. Значну увагу авторка також приділила висвітленню архівної та археографічної діяльності Гарвардського та Канадського інститутів українських студій.

У світлі завдань, які стоять перед сучасною архівною спільнотою щодо виявлення, ідентифікації та описування документів, віднесених до зарубіжної архівної україніки, монографічне дослідження М. Палієнко якісно ви-

різняється своєю інформаційною насиченістю та безумовно сприятиме активізації подальшої евристичної діяльності. Ця книга стане у нагоді і при формуванні банку даних щодо архівних установ, в яких зберігаються документи української діаспори. Надзвичайно важливе значення, насамперед для архівістів та джерелознавців, мають додатки до монографії, перший з яких містить добротну підготовлену тематичну добірку документів – першоджерел з історії архівних осередків, а другий – узагальнені відомості про “Джерела з історії української еміграції міжвоєнного періоду” у фондах ЦДАВО України.

Окрім актуальності та новизни постановки та логічного розкриття проблеми, рецензована праця привертає до себе увагу чіткою структурованістю викладеного матеріалу, насиченого фактичними відомостями та ґрунтовними аналітичними висновками, а також мовною виразністю. Книга багата на світлини – фотопортрети провідних діячів української еміграції, копії архівних документів, окремих сторінок раритетних друкованих видань, інші ілюстрації. Поза сумнівом, вона буде корисною не тільки для істориків, архівістів, джерелознавців, але й для широкої читацької аудиторії.

І насамкінець: книга М. Палієнко, що вийшла у видавництві “Темпора”, приємно вражає своєю ошатністю, високим рівнем поліграфічного й художнього оформлення. Вишуканий дизайн та глибоке змістовне наповнення книги складають яскравий композиційний дует, а відтак рецензоване видання не потребує додаткових “паблісіті” і цілком здатне задовольнити найвибагливішого читача.

---

¹ Див.: *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Ч. 1. – Прага, 1942. – 372 с; *Маруняк В.* Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні. – Т. I: Роки 1945–1951. – Мюнхен, 1985. – 432 с.; *Маркусь В.* Екзильний уряд Української Народньої Республіки в міжвоєнний період (1921–1939) // *Сучасність.* – 1986. – № 12. – С. 70–84; *Троциньський В.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К., 1994. – 258 с.; *Віднянський С.* Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині: Український вільний університет (1921–1945). – К., 1994. – 84 с.; *Сладек З.* Русская и украинская эмиграция в Чехословакии // *Советское славяноведение.* – 1991. – № 6. – С. 24–36; *Bruski Jan Jacek.* Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukrainskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie. – Kraków, 2000. – 600 s; *Wiszka E.* Emigracja ukraińska w Polsce. 1920–1939. – Toruń, 2004. – 752 s та ін.

² Зокрема, див.: *Лозенко Л.* Празький український архів: історія і сьогодення // *Архіви України.* – 1994. – № 1–6. – С. 18–30; *Лозицький В.* Правові засади міжнародного співробітництва в галузі реституції архівних фондів і документів: історія, проблеми, перспективи // *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи.* – К., 1997. – Вип. 10. – С. 54–62; *Боряк Г.* Зарубіжні архіви та зарубіжна архівна україніка // *Архівознавство: [підруч. для студ. вищ. навч. закл. України].* – К., 1998. – С. 105–130; *Сохань П.* Зарубіжні джерела з історико-культурної спадщини України і проблеми їх використання // *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи.* – Вип. 12. – К., 1999. – С. 67–77; *Кентій А. В.* Фонд “Український музей у Празі”

ЦДАГО України як складова “Празького Архіву” // Архіви України. – 2000. – № 1–3. – С. 43–49; *Боряк Г., Дубровіна Л.* Архів Українського Вільного Університету в Мюнхені: попередній огляд фондів // Архіви України. – 2004. – № 4–6. – С. 84–93; *Grimsted П. К.* “Празькі архіви” у Києві та Москві: повоєнні розшуки і вивезення еміграційної архівної українки. – К., 2005. – 252 с.; *Матяш І., Мушка Ю.* Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині: історія, спогади, архівні документи. – К., 2005. – 400 с.; *Матяш І. Б.* Архівна та рукописна українка як складова Національного архівного фонду: зміст та обсяг поняття // Сумський історико-архівний журнал. – 2007. – № 2–3. – С. 16–28 та ін.

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Центральний державний архів громадських об’єднань України, Центральний державний історичний архів України, м. Київ, Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного, Державний архів Львівської області, Рукописний відділ Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України.

⁴ *Grimsted Patricia Kennedy.* Trophies of War and Empire. The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001. – 798 p.

⁵ ДАРФ, ф. Р-7008, Р-7498, Р-7744, Р-6406; РДВА, ф. 270к, 271к та ін.